

HALHAL AĞIZLARINDAKİ İKTİDARI FİİLİN OLUMSUZUNDA KULLANILAN -AMMA- EKİ

Jahangir KARİNİ

ÖZET

Bu makalede İran ü ğız 1
ğzı ğ z 1 -
. 'ı z b 1 1 v z 'ı ü
b 1 1 b b ğ1
ğız 1 z b ü ç ğ b
v z il
1 . ğız 1 ğ
z il 1 1 b -
1 . B ç iş ü ç v ü ü üz
ü ç öz ö ü b ğ
z 1 - ğ1

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volumeik

Halhal Ağızlarında İktidarı Fiilin Olumsuzu⁷

Halhal ağızlarında yeterliliğin olumlu ve olumsuzu için standart Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi *bil-* fiili kullanılmaktadır: *Satabilersən; tutabilmezle; oturabilerdi; tapabilmiñler; yatabilmirdile.*

Ancak, Halhal ağızlarında *bil-* fiilinin yanı sıra **-AmmA-** eki de yeterliliğin olumsuz çekiminde bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır: *diyemmem; éliyemmerik; éliyemmez; éşidemmezdzü; göremmesen; olammasan; tapammasuz.*

Muharrem Ergin, **-AmmA-** yeterlilik fiil ekinde bir ikizleşme olduğu düşüncesindedir.⁸ fiil-A(zarf-fiil eki) + u-ma- > -AmA- (ünlü kaynaşması) > -AmmA- (ünsüz ikizleşmesi). Ancak, Halhal ağızlarından Hişeyin ve Hımıs ağızlarında **-eelme-** şeklinin kullanılması, bu ekin açıklanmasında başka bir izahata ihtiyaç duymaktadır: *getireelmërem “getiremiyorum”, éliyeelmëyrem “yapamıyorum”, éliyelmerik “yapamayız”, vëreelmesen “veremezsin”, gëdeelmesüz “gidemezsiniz”.*

-eelme- ekinde l ünsüzünün geçmesi, ilk başta bu ekin Kırgızca⁹ ve Özbekçe¹⁰ gibi Türk lehçelerinde kullanılan *al-* yeterlilik fiilinden geldiği izlenimini uyandırabilir. Bu durumda yeterlilik fiilinin çekimi, fiil-A al-ma- (gel-e al-ma-, tut-a al-ma-) şeklinde olmalıydı. Ünlü uyumu sonucunda da **-AAlmA-** şeklinde gelişmeliydi. Ancak, büyük ünlü uyumunun tamamıyla hâkim olduğu Halhal ağızlarında ekin sadece ince ünlülü (**-eelme-**) şekli bulunmaktadır. Kalın ünlülü fiillerde ince ünlülü şekillerin kullanılması (**-eelme-**), kalın ünlülü şekillerin (**-aalma-**) bulunmaması, bu ekin başka bir kaynaktan gelme ihtimalini doğurmaktadır: *doğuzdu'relmërik “doğurtamayız”, oxuyëlmerem “okuyamam”.*

-eelme- şeklinin kaynağı hakkında bulacağımız en sağlam ipucu yine Halhal ilinin Şehin ilçesine bağlı Berende ağzında geçen **-ebilme-** şeklinde ortaya çıkar: *gëde**bil**mem “gidemem”; éliye**bil**mëb “eleyemem”.*

-ebilme- şeklinin standart Azerbaycan Türkçesinde ve Halhal ağızlarında kullanılan **-A bil-me-** [(-e (zarf-fiil eki) **bil-** (yeterlilik

⁷ Halhal ağızlarıyla ilgili örnekler, üzerinde çalıştığımız “Halhal İli Ağızları” doktora tezinden alınmıştır.

⁸ Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi, Ebru yayınları, İstanbul-1982 s. 119.

⁹ Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız Türkçesi Grameri, Akçağ Yayınları / 700, Ankara 2005, s.285.

¹⁰ Volkan Coşkun, Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yayınları: 752, Ankara 2000, s. 178.

fiili) **me-** (olumsuzluk eki)] şeklinden geldiği açıktır. Standart Azerbaycan Türkçesinde ve Halhal ağızlarında yeterliliğin olumsuzunda kullanılan –A bil-me- şeklinde *bil-* fiilinin ünsüzü, iki ünlü arasında sızıcılaşarak çift dudak ünsüzü olan **ḡ**'ye dönüşmektedir. Berende ağızında geçen *b > ḡ* değişmesi (–A **bil-me-** > –A **ḡil-me**), yeterlilik fiilinin ekleşme sürecindeki ilk aşamasıdır: *ēliyeḡilmēb*. Halhal ağızlarında *bil-* yeterlilik fiilinin ekleşmesi, Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde daha önceden de görülmüş bir olaydır. Nitekim, *u-* fiili de Karahanlı Türkçesi metinlerinde artık bağımsız bir yardımcı fiil olmaktan çıkmış, esas fiilde bir ek olarak kullanılmaya başlamıştır: *sena mu aygay seza bu tilim “dilim senayı sana lâyük bir şekilde söyleyebilecek mi?”*¹¹ Bir sonraki aşamada sızıcılaşan **ḡ** ünsüzünün düşmesi ve ünlü benzeştirmesinin sonucu Hişeyin ve Hımıs ağızlarında görülen eşit ikiz ünlülü (–A **ḡil-me-** > –A **ilme** >) –**eelme-** şekli ortaya çıkmıştır: *ēliyeelmēyrem*. Bir ileriki aşamada eşit ikiz ünlülerin kaynaşması sonucu uzun ünlülü –**ēlme-** şekli görülmektedir: *oxuyēlmerem*. Uzun ünlünün normal süreli ünlüye dönüşmesi ve ünsüz benzeştirmesi sonucu (–*lm-* > –*mm-*) ve büyük ünlü uyumuna bağlanmasıyla –**amma-**, –**emme-** şekilleri bütün Halhal ağızlarında yeterliliğin olumsuzunda kullanılan bir ek olarak kullanılmaya başlamıştır: *gōremmesen, tapammasuz*.

Sonuç

Bu örneklemeden sonra Halhal ağızlarında kullanılan yeterlilik fiilinin olumsuzunda kullanılan –**Amma-** şeklini şöyle açıklayabiliriz. Halhal ağızlarında yeterlilik fiili için iki şekil bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi standart Azerbaycan Türkçesinde de kullanılan –**A bil-me-** şeklindedir. Bu kullanımda *bil-* fiili, ana tasvirî fiil olarak kullanılmaktadır. Yeterlilik fiilinin olumsuzu için kullanılan bir diğer şekil, –**Amma** ekidir. Kanaatimizce bu ek, *A* zarf-fiil ekiyle *bil-* tasvirî fiil ve –*me* olumsuzluk ekinin ekleşmiş hâlidir. –**A-bil-me-** şeklinin ekleşme sürecindeki ilk adım, *bil-* fiindeki *b* ünsüzünün çift dudak **ḡ** ünsüzüne dönüşmesiyle başlar: *ēliyeḡilmēb*. Bir sonraki aşamada iki ünlü arasında sıkışan **ḡ** ünsüzünün düşmesiyle ikiz ünlülü şekiller ortaya çıkar: *ēliyeelmēyrem* < *ēliyeilmēyrem. İkiz ünlülerden kaçınan Türkçe için bir sonraki adım ikiz ünlülerin tekleşmesi olacaktır. İki ünlünün tek ünlüde seslendirilmesi doğal olarak uzun ünlünün doğmasına neden olacaktır: *oxuyēlmerem*. Uzun ünlünün de normal süreli ünlüye dönüşmesi sonucu ortaya çıkan –**elme-** şekli, (*doğuzdu'relmērik*) bir süre kullanıldıktan sonra –*lm-* > –*mm-* ünsüz

¹¹ Zeynep Korkmaz, Belleten... s. 110.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

---

benzeştirmesi sonucu yerini –**Amme**– şekline bırakacaktır: *aparammerik*. Son aşamaya gelindiğinde ise büyük ünlü uyumuna girerek –**amma**–, –**emme**– eki, yeterliliğın olumsuzluk eki olarak ekleşme sürecini tamamlanmış olacaktır: *göremmesen*, *tapammasuz*. Kısacası –**AmmA**– ekinin ekleşme sürecini farazi olarak şöyle gösterebiliriz:

-*Abilme*- (*tapabilmiřler*) > -*A**b**ilme* (*ēliye**b**ilmēb*) > *-*Ailme*- (**ēliye**i**lmēyrem*) > -*eelmē*- (*ēliye**e**lmēyrem*) > -*ēlme*- (*oxuyēlmerem*) > -*AmmA*- (*göremmesen*, *tapammasuz*).